

Vadas András

A BATTHYÁNY URADALOMRENDSZER ÉS A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK PESTISJÁRVÁNYAI*

Az utóbbi évtizedekben a járványok történeti kutatása komoly lendületet vett. Ennek oka csak kisebb részben kapcsolódik az életünket az utóbbi években meghatározó COVID-19 koronavírus-járványhoz, sokkal inkább a kutatási lehetőségek bővüléséhez köthető. A sok esetben évszázadok óta ismert, a középkori és kora újkori járványokra vonatkozó sokrétű írott forrásanyag mellé ugyanis egy új forráscsoport került, az archaeogenetika, amely egészen új távlatokat nyitott. A régészeti csontmaradványok archaeogenetikai vizsgálata révén a korábban csak nehezebben kutatható járványos betegségek is a kutatás homlokterébe kerültek. Ezek közé tartozik a pestis is, amely a betegség gyors lefolyása miatt kevés nyomot hagyott a csontozaton, így azt hagyományos régészeti antropológiai módszerek segítségével nem lehetett vizsgálni.¹ A régészeti genetika azonban új távlatokat nyitott a pestis kutatásában, és az utóbbi években már nem az volt a fő kutatási kérdés, hogy a középkorban és a kora újkorban lejegyzett járványos megbetegedések egy jelentékeny hányada pestis – azaz a *Yersinia pestis* baktérium által okozott megbetegedés – volt-e, vagy sem, hanem inkább az, hogy milyen időjárási-környezeti háttérre vezethető vissza egy-egy nagyobb járvány kialakulása, és milyen terjedési mintázatokról beszélhetünk. Ezek mellett természetesen továbbra is az érdeklődés középpontjában állt annak vizsgálata, hogy milyen védekezési módokat alkalmaztak, és nem utolsósorban, hogy milyen gazdasági és demográfiai hatásai voltak a pestisjárványoknak. Ez utóbbi kérdések megválaszolására továbbra is inkább alkalmasak az írott források. Bár a nagy pestisjárványra vonatkozó kútfők túlnyomórészt már feltártak, a késő középkori és különösen a kora újkori pestisjárványok esetében ez távolról sem igaz.

A tanulmányban röviden felvázolom, hogy az utóbbi években milyen jelentékenyebb eredmények születtek a pestis kutatásában, amelyek segíthetnek a

* A kutatás az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-5 számú Új Nemzeti Kiválóság Programja, valamint a TKP2020-IKA-05 Felsőoktatási Tématerületi Kiválósági Program támogatásával valósult meg.

¹ A régészeti genetikai eredményekre lásd *K. I. Bos et al.*: A Draft Genome of *Yersinia Pestis* from Victims of the Black Death. *Nature* 478. (2011) 506–510.; *M. A. Spyrou et al.*: Phylogeography of the Second Plague Pandemic Revealed Through Analysis of Historical *Yersinia Pestis* Genomes. *Nature Communications* 10. (2019) 4470. sz. (<https://doi.org/10.1038/s41467-019-12154-0>, letöltés 2021. aug. 30.). Történeti szemszögből a pestisre vonatkozó archaeogenetikai eredményekre lásd *Bruce M. S. Campbell*: *The Great Transition. Climate, Disease and Society in the Late-Medieval World.* Cambridge 2016., illetve ezzel számos ponton eltérő álláspontot képviselve: *Monica H. Green*: *The Four Black Deaths.* *The American Historical Review* 125. (2020) 1601–1631.

kora újkori Kárpát-medencei pestisjárványokat kontextusba helyezni, valamint a 17. századi Batthyány uradalmak misszilisanyagában megjelenő pestis- említések kapcsán két fontos kérdést is vizsgálok. Egyfelől, hogy miképpen védekeztek e betegség ellen, volt-e szisztematikus fellépés annak terjedésével szemben. Másfelől e páratlanul gazdag forrásanyag segítségével az utóbbi években egyre gyakrabban vizsgált problémára igyekszem reflektálni, miszerint a késő középkori és kora újkori pestisjárványok kapcsán beszélhetünk-e hullámokról, vagy inkább a betegség állandó jelenlétét feltételezhetjük. Ez utóbbihoz kapcsolódva azt is megvizsgálom a két legjelentősebb, 17. század közepi pestises időszak kapcsán, hogy milyen környezeti-időjárásai háttere lehetett a betegség terjedésének.

A kora újkori pestis és Közép-Európa

A pestist kutató történészeknek nem volt könnyű dolguk. Miközben a középkorban és a kora újkorban tucatnyi fertőző betegség volt jelen Európában (és a 16. századtól az Újvilágban is), az írott forrásokban megjelenő betegség- említéseknek csak nagyon kis része volt alkalmas arra, hogy azok alapján azonosíthassuk a kórokozót. A járványos betegségek esetén általában használt *pestilentia* latin szó nem jelent fogódzót a betegség patogénjére nézve, hiszen számos szerző mindössze járványos betegséget értett rajta. A 14. század közepi nagy pestisjárványra vonatkozó forrásoknak is csak kisebb része lenne önmagában alkalmas a betegség azonosítására, ugyanakkor a 19. század közepe óta megjelentetett jelentős mennyiségű korabeli elbeszélő és egyéb forrásból kirajzolódó terjedési útvonalak² jobban értelmezhetővé válnak a gyakran bizonytalan, járványokra vagy csak általában halálra utaló szövegrészeknek köszönhetően. Különösen igaz ez a nagy pestis és az azt követő járványok közép-európai megjelenésére utaló források esetében, amelyek bár valószínűsítették, de egyáltalán nem tették bizonyossá, hogy a járvány jelentékenyebben pusztított ebben a régióban is.³ A késő középkori pestisjárványok esetében a helyzet már némiképp eltérő. A nyugat- és

² A legfontosabb forráskiadvány-sorozat Karl Sudhoff kiadásában jelent meg *Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348* címen az Archiv für Geschichte der Medizin hasábjain (1911 és 1926 között). A nagy pestis forrásanyagára lásd még *The Black Death*. Ed. Rosemary Horrox. (Manchester Medieval Sources) Manchester 1994. A nagy pestisjárvány jelenleg legfontosabb összefoglalása: *Ole J. Benedictow: Complete History of the Black Death*. Woodbridge 2021.

³ A Magyar Királyságra: *Andrea Kiss et al.: Food Crisis in Fourteenth-Century Hungary: Indicators, Causes and Case Studies*. In: *The Crisis of the 14th Century. Teleconnections between Environmental and Societal Change?* Eds. Martin Bauch – Gerrit Jasper Schenk. (Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung. Beihefte 13.) Berlin 2020. 119–122. A cseh területekre: *David C. Mengel: A Plague on Bohemia? Mapping the Black Death. Past and Present* 211. (2011) 3–34. A lengyel területekre: *P. Guzowski – C. Kukło – R. Poniat: O metodach pomiaru natężenia epidemii i zaraz w*

dél-európai kutatások mellett már a közép-európai pestisjárványok is sokkal pontosabban rekonstruálhatók. Az 1507–1510 között jelentkező pestisről több tucat, egymástól független korabeli forrás tudósít akár a lengyel, akár a magyar területeken,⁴ melyek már részben területi mintázatok megértését is lehetővé teszik.

A kora újkori pestisjárványok kutatásában az utóbbi években már nemcsak a járvány terjedésének vizsgálata jelenti a fő kérdést, hanem a város–vidék kettőssége, illetve a különböző életkori, társadalmi csoportok aránya az egyes járványok okozta halálozásokban. Míg Itália egyes városai vagy Németalföld esetében hasonló kérdéseket már a 14. század végi vagy a 15. századi forrásanyag alapján is fel lehetett tenni, addig erre Közép-Európában inkább a 17. század második felétől, de főképp a 18. századtól válnak alkalmassá a források. A hasonló kutatások esetében kulcsfontosságú egyházi anyagok nyek ezt megelőzően erősen töredékesek,⁵ és bár ezeket az utóbbi években kiaknáza a kutatás,⁶ az 1700-as évek, vagyis az utolsó nagyobb pestisjárványok, az úgynevezett második pandémia utolsó szakasza e téren jobb perspektívát kínál. Ez az időbeli kutatási megközelítés nemcsak a járványok esetében igaz, hanem általában a demográfiai viselkedés mintázataira nézve is. A járványok, így a pestis történetének szempontjából azért is jelent fontos állomást a 18. század, mert ekkor jönnek létre azok a szervek, amelyeknek az iratanyaga kompakt módon őrzött meg adatokat az egyes eseményekről. Szintén a 17–18. század fordulóján gyarapodnak a pestis kezeléséről szóló országos és

preindustrialnej Europie w demografii historycznej. In: Epidemie w dziejach Europy: konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe. Eds. K. Polek – Ł. Sroka. Kraków 2016. 119–144.

⁴ *Tomasz Związek*: Spatial Development of the 1507–1510 Plague in Poland and Its Consequences. *Kalisz District Case Study*. *Journal of Environmental Geography* 13. (2020) 1–2. sz. 1–12.; *Andrzej Karpiński*: W walce z niewidzialnym wrogiem: epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne. Warszawa 2000.; *C. Tóth Norbert*: Az út Tatáig: Országgyűlések 1510-ben. In: *A diplomácia válaszfútján*. 500 éve volt Tatán országgyűlés. Szerk. László János. (Annales Tataienses 6.) Tata 2010. 9., 12.; *Domokos György*: A pestis és a gepárd. Ercole Pio, Estei Hippolit egy ügynökének beszámolója Magyarországról, 1508–1510. In: *Vestigia*. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban. Szerk. Uő – Mátyus Norbert – Armando Nuzzo. Piliscsaba 2015. 185–196.; *Andrea Kiss*: The Great (1506–)1507 Drought and its Consequences in Hungary in a (Central) European Context. *Regional Environmental Change* (2020) (<https://doi.org/10.1007/s10113-020-01634-5>, letöltés 2021. szept. 12.); *Uő*: A Dynamic Interplay of Weather, Biological Factors and Socio-Economic Interactions: Late 15th-Century – Early 16th-Century Crises in Hungary. In: *The Dance of Death in Late Medieval and Renaissance Europe*. Eds. Uő – Kathleen Pribyl. London 2020. 125–145.

⁵ *L. Fialová – E. Maur*: Příspěvek ke studiu přirozené měny obyvatelstva čech V 16. A první polovině. *Historická Demografie* 41. (2017) 3–37.

⁶ Elsősorban az alábbiakat érdemes kiemelni: *Melegh Attila*: Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig. (Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései 65.) Bp. 2000.; *Óri Péter*: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: *Történeti demográfiai évkönyv 2005*. Szerk. Faragó Tamás – Óri Péter. Bp. 2006. 115–162.

helyi szabályok.⁷ Ennek megfelelően az utóbbi években is nagyobb hangsúlyt kapott a 17. század utolsó néhány évtizedében és az 18. század elején jelentkező járványok kutatása.⁸

A 17. század utolsó harmada előtti időszak ugyanakkor fehér foltot jelent a kutatásban. Annál is inkább, mivel a 17. századot általában járványoktól terhelt időszakként írja le a kutatás mind Dél- és Közép-Európában, mind a magyar területeken.⁹ Ez a kisebb hazai kutatói érdeklődés ugyanakkor könnyen magyarázható azzal, hogy a valamivel későbbi korszakokból jóval nagyobb számban elérhető egyházi anyakönyvek már olyan részletességű vizsgálatokat tesznek lehetővé – mint például a különböző életkori csoportok, nemek halálozásának nyomon követése –, amelyeket ezt megelőzően szinte lehetetlen elvégezni, pedig ezek a történeti demográfia, nemkülönben a betegség- és járványtörténettel foglalkozó kutatók számára kulcsjelentőségűek. Különösen fontos ez a pestis esetében, ahol egybeként a betegségben elhunytak életkora, nemi összetétele, a betegség mortalitása alapján (is) következtet a kutatás egy-egy járvány kapcsán arra, hogy a forrás valóban a *Yersinia pestis* által okozott megbetegedés-hullámról szól-e, vagy sem. Mindezek fényében már érthető, hogy kisebb hangsúlyt kapott a kora újkor utolsó évszázadát megelőző időszak a hazai és a közép-európai kutatásban is. Ahhoz, hogy ezen időszak pestisjárványairól bármit is mondjunk, más forráscsoportok bevonására van tehát szükség. Ezért a pestiskutatásokban már

⁷ *Balázs Péter*: Egészségügyi szabályozás a XVIII. század végén. Magyar Királyság és Erdély I–II. Rendeletek és tervezetek, 1770–1793. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Kiskönyvtára 112.) Bp. 2016. Illetve kiindulásként lásd A XVIII. századi magyarországi és erdélyi pestisjárványokhoz kapcsolódó főbb szakirodalmi források (1700–1944). Vekerdi László gyűjtését folytatta és s. a. r. Gazda István. Kaleidoscope. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat 8. (2017) 14. sz. 188–206.

⁸ *Novák László*: Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században. In: Bács-Kiskun megye múltjából IV. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét 1982. 275–392.; *Géra Eleonóra*: Az Apokalipszis lovasai Budán (1710–1723). Fons. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok 19. (2012) 139–160.; *Dávid Zoltán*: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. Orvostörténeti közlemények 69–70. (1973) 75–130.; *Moess Alfréd – M. Román Éva*: Az utolsó nagy pestisjárvány Debrecenben. Adalékok az 1739. évi járvány történetéhez. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 7. Szerk. Gazdag István. Debrecen 1980. 117–130.; *Tóth G. Péter*: „Ezen három szó: hamar, messze, későn pestis ellen orvosságod lészön.” Túlélési stratégiák és elvek pestisjárványok idején. 1737–1745. Ethnographia 106. (1995) 751–786.; *Seres István*: A pestis Kőtegyánban és Sarkadon 1738-ban. Adatok Kőtegyán újratelepüléséhez. In: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 33. Szerk. N. Varga Éva – Szatmári Imre. Békéscsaba 2009. 95–135.; *Csáki Árpád*: Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1720-ban. Acta Siculica [4.] (2010) 277–287.; *Faragó Tamás*: Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez a máramarosi példa. Korall 8. (2007) 30. sz. 19–60.

⁹ Európára és a világra: *Geoffrey Parker*: Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century. New Haven 2013. passim; *David Kaniewski – Nick Marriner*: Conflicts and the Spread of Plagues in Pre-Industrial Europe. Humanities and Social Sciences Communications 7. (2020) 162. sz. (<https://doi.org/10.1057/s41599-020-00661-1>); *Edward A. Eckert*: The Structure of Plagues and Pestilences in Early Modern Europe. Central Europe, 1560–1640. Basel 1996. Magyarországra: *Réthly Antal*: Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Bp. 1962.; *Óri P.*: A pestisjárványok demográfiai i. m.; *Faragó T.*: Adatok a pestisjárványok i. m. 28–31.

használt, de nem kellően kiaknázott forráscsoporthoz, a misszilisekhez fordulok a 17. századi pestisjárványokkal kapcsolatban, valamint igyekszem amellel érvelni, hogy a 17. század első felében pusztító pestisek lokális hatásai és általában a pestis mint betegség jelentősége talán e források segítségével érthetőek meg a legjobban.¹⁰

A 17. századra elterjedt pestistraktátusok fontos információkkal szolgálnak a pestis megelőzését, gyógyítását illetően, ugyanakkor kevésbé megfelelő forrásanyag arra, hogy a pestis kezeléséhez kapcsolódó helyi intézkedéseket megértsük, illetve a betegséggel való együttélést értelmezni tudjuk. A helyi keletkezésű források ezzel szemben alkalmasak lehetnek ennek vizsgálatára is, és ha nem is szolgáltatnak olyan mélységű demográfiai adatokat, mint amelyek a késő középkortól elérhetőek Németalföld vagy más nyugat-európai területek esetében, segítségükkel részben nyomon követhetőek a halálozások is.

Az általam vizsgált forrásanyag számos esetben említ pestisjárványokat, vagy szól a pestis jelenlétéről egy-egy településen. Az, hogy a mintegy hatvanéves időszakot (1600–1659) felölelő forrásanyagban csaknem harminc esztendőből maradt fenn pestisre utaló forrásunk, két kérdésre is ráirányítja a figyelmet. Egyfelől arra, hogy a pestis mennyire tekinthető lokálisan felbukkanó jelenségnek, illetve, hogy vajon a betegség újra és újra a Kárpát-medencébe érkezett, vagy állandóan jelenlévő volt. A Batthyány család levéltára gazdag misszilis anyagának jóvoltából nyomon követhetjük, hogy egy erősen integrált gazdasági komplexum, mint amilyen a család uradalomrendszere volt, miképpen tette lehetővé a pestis terjedését, kirajzolódnak-e „pestis-útvonalak” a birtokrendszerben. A szigetszerű felbukkanás és az útvonalak megértése azért is fontos, mert segít annak eldöntésében, vajon hosszabb időszakon – éveken, évtizedeken keresztül – folyamatosan jelenlévő betegséggént kell-e a pestisre tekintenünk.

Egyes nagyobb járványhullámok kapcsán arra is kitérek, hogy rekonstruálni tudjuk-e a pestisjárvány kialakulásának környezeti-klimatikus hátterét. Azaz van-e olyan időjárási helyzet, környezeti feltétel Közép-Európában, amely a betegséget terjesztő bolhák vagy más élősködők, netán a gazdatestük, azaz valamilyen rágcsálóféle számára előnyös körülményeket jelent. Az utóbbi években arra mutatott rá a kutatás, hogy a Mediterráneumban elsősorban a meleg nyarakhoz, míg az északi területeken a hideg és csapadékos ősökhöz köthetőek a

¹⁰ Missziliseket nagyobb számban használt az egyik legfontosabb magyar orvoslástörténeti gyűjtés is a 20. század elején: *Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Magyar orvostörténeti adattár (1000–1700). (Értekezések a magyar orvostörténelem köréből 3.)* Bp. 1931. Illetve lásd alább Tóth G. Péter és Zimányi Vera a 17–18. jegyzetekben hivatkozott munkáit.

legnagyobb pestisjárványok.¹¹ Bár az utóbbi időben Monica H. Green, a második pestisjárvány egyik legjobb jelenlegi ismerője, több ponton is rámutatott a Bruce Campbell által írt monográfia hibáira, azt ő sem kérdőjelezi meg, hogy a *Yersinia pestis* baktérium – illetve gazdateste – terjedése nagyban függ az időjárási-klimatikus tényezőktől.¹² A hazai misszilisek segítségével arra igyekszem választ keresni, hogy milyen évszakokban, években látszik a legkiterjedtebbnek a járvány a forrásaink által legjobban demonstrált Nyugat-Dunántúlon, a rendelkezésre álló klímarekonstrukciók segítségével pedig ezen időszakok időjárását kívánom elemezni. A kérdés: a források alapján feltételezhetően erősebb pestis-hullámokhoz kapcsolhatunk-e ezen a területen valamilyen időjárási helyzetet.¹³ És ehhez kapcsolódik az is, hogy egyáltalán beszélhetünk-e járványhullámokról – azaz a betegség megszűnt-e a régióban és nem bukkan fel hosszabb ideig –, vagy valójában mindvégig jelen volt.

A forrásokról

A Batthyány-levéltár egyik leggazdagabb és az elmúlt évtizedekben sokat kutatott része az ötvenezernél is több levelet tartalmazó misszilis gyűjtemény.¹⁴ A teljes leveles forrásanyag áttekintésére nem vállalkozhattam, ezért két irányból közelítettem meg a kiadatlan forrásokat. Egyfelől egy kisebb adminisztratív egység, a Batthyányak körmendi uradalmának misszilisanyagát tekintetem át. Az egyetlen jelentősebb település Körmend városa az uradalomban, ugyanakkor e mezőváros kb. háromezer, innen datált 17. századi, döntően 1605 és Batthyány Ádám 1659. évi halála között írott levelével jó alapot biztosít a kutatáshoz, hisz számos esetben utalnak bennük a pestisjárvány jelenlétére. Másfelől igyekeztem a járványos évekre összpontosítani, azaz áttekinteni a lehető legtöbb levelet azokból az esztendőkből, amelyek esetében erős járványokat feltételezhetünk. Ez a

¹¹ B. V. Schmid et al.: Climate-Driven Introduction of the Black Death and Successive Plague Reintroductions into Europe. PNAS [Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America] 112. (2015) 3020–3025.

¹² Campbell, B.: The Great Transition i. m.; Green, M.: The Four Black Deaths i. m.; Monica Green: “Black as Death”. [Könyvismertetés]. International Review of Science 4. (2018) 1. sz. (<https://doi.org/10.37282/991819.18.17>, letöltés 2021. júl. 10.).

¹³ Kiss, A.: The Great (1506–)1507 Drought i. m.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 1314 Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára. Missiles (a továbbiakban: P 1314). Mikrofilmen kutatható: MNL OL X Másolatok gyűjteménye (a továbbiakban: X) 7435. A kutatástörténetre lásd Koltai András: A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. Levéltári Közlemények 71. (2000) 1–2. sz. 207–231., illetve Vadas András: Egy határfolyó környezettörténete. Háború és vízgazdálkodás a kora újkori Rába-völgyben. Bp. 2021. 52–68.

vizsgált időszakban kétszer fordult elő, 1644–1645-ben, illetve 1655–1656-ban. Ezen esetekben – a teljesség igénye nélkül – más uradalmak misszilisananyagát is bevontam a kutatásba.

Jelentős mértékben megkönnyítette a munkát, hogy az Országos Levéltárba került levelezésanyagban van néhány olyan témakör, amelyet a hozzájuk tartozó levélrészleteknél már valaki – feltehetőleg az anyagot rendező Iványi Béla – ceruzával aláhúzott. Ezek: a településekre vonatkozó topográfiai adatok, az árvi- zek és egyéb környezeti események, valamint a pestis és a kapcsolódó járványos betegségek. Ez utóbbiakat Iványi később meg is jelentette regeszták formájában. A munka kevés visszhangot váltott ki, pedig gyűjtése igen fontos.¹⁵ Korábban alig-alig jelent meg az orvostörténeti kutatásokban a Batthyányak körmendi levéltárának ezen része,¹⁶ ami pedig ennél meglepőbb, hogy Iványi posztumusz megjelent munkáját a későbbi kutatás szinte egyáltalán nem aknázza ki. Kivételt jelentenek Zimányi Vera és Tóth G. Péter tanulmányai, amelyben előbbi a pestis- rendelkezéseket tekinti át,¹⁷ utóbbi a pestissel kapcsolatos rémhírek és félelmek kérdését járja körül részben az említett forrásanyagra alapozva.¹⁸ E gazdag, Iványi- féle gyűjtés alacsony kihasználtsága annál is inkább meglepő, hogy az utóbbi idő- ben növekvő figyelem irányul a Batthyányak kora újkori történetére, különösen tekintettel a családtagok orvostudományi és tudományos érdeklődésére.¹⁹ Iványi a csaknem négyszáz regeszta elé hosszabb bevezetőt is írt a kötetéhez, amelyben a kora újkori orvoslástörténet több kérdését érinti. A pestisnek szentelt fejezetben áttekinti az ekkor ismert középkori pestisemlítéseket, ugyanakkor kevés kritiká- val illeti ezen adatokat, és a nemzetközi kutatás ekkor már rendelkezésre álló je- lentékenyebb eredményeire nem reflektál, nem hivatkozik például Sudhoff alap- vető forráskiadásaira. Ennek megfelelően például Iványi nem kérdőjelezi meg a 14. század közepét megelőző járványos betegséglemlítések kapcsán, hogy azok

¹⁵ *Iványi Béla*: Részletek a magyarországi fertőző betegségek történetéből. Adatok a körmendi levél- tárból, a pestis XVI–XVII. századi történetéhez, 1510–1692. [Hozzákötvve: *Farkas Károly*: A mohácsi vésztől a Sabin-vaccináig.]. (Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. Supple- mentum 3.) Bp. 1965. (a továbbiakban: Iványi).

¹⁶ Kivételt jelent például *Takáts Sándor*: Orvostudakozás és orvoslás a hódoltság korában. In: *Uő*: Rajzok a török világból 3. kötet. Bp. 1917. 93–135.

¹⁷ *Zimányi Vera*: A pestisbetegségek leírása és egyéb intézkedések a 17. század közepén a Batthyány birtokon. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 285–289.

¹⁸ *Tóth G. Péter*: Félelem és rettegés a pestistől. Egyéni és kollektív szenvedéstörténetek. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5. Konferencia Pápán 1999. június 22–24. II. Szerk. S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém 2001. 361–396.

¹⁹ *Koltai András*: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. (A Győri Egy- házmezei Levéltár Kiadványai Források, feldolgozások 14.) Győr 2012.; *Bobory Dóra*: Batthyány Bol- dizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon. (Mikrotörténelem) Bp. 2018.

valóban a pestis által okozott betegségek voltak-e, vagy sem. Ugyanakkor eljárása annyiban érhető, hogy míg a nagy pestisjárvány intenzív kutatói érdeklődésre tartott számot már a 20. század közepén, a kora újkori pestisekkel alig-alig foglalkoztak az ezredfordulóig.

Hétköznapi pestis?

Miközben az Európát talán már korábban elérő,²⁰ de 1347-től kulminálódó pestisjárvány egyszeri kataklizmaként jelenik meg a modern kori történeti emlékezetben, a pestis a kora újkor gyakori betegségei közé tartozott és különböző intenzitással, de a 19. századig rendre fel-fellángolt Európában. A hazai kutatások is foglalkoztak az újra és újra felbukkanó pestis kérdésével. Találkozunk azzal a feltételezéssel is, hogy a nagyjából ismétlődő rendszerességgel jelentkező pestisjárványok valamilyen malthusi egyensúlyi helyzetet tartottak fenn;²¹ míg más kutatások inkább a járvány kora újkori gyakoriságának jelentőségét emelik ki.²² Ez utóbbit látszanak megerősíteni a Batthyány-levéltárból származó adatok is. A munka fókuszát jelentő, 1600 és 1659 közti – misszilisekkel legjobban ellátott – időszakból ugyanis Körmendről és az uradalom más településeiről minden második évből származnak adatok a pestisre vonatkozóan.

Egyfelől önmagában ez az egyetlen, viszonylag limitált területre vonatkozó és még onnan is részben szelektív forrásanyag, amely korábbi gyűjtésekben nem említett pestisjárványokra, illetve pestisnek nevezett megbetegedésekre utal.²³ Másfelől rámutat, hogy a 17. századra Európa számos területéhez hasonlóan a Kárpát-medencét – de annak nyugati részét mindenképpen – erőteljesen érintette a betegség. Ezt azért fontos rögzíteni, mert bármennyire evidensnek tűnik is, a mai szakirodalom nem tekinti magától értetődőnek, hogy ha a Habsburg vagy éppen az Oszmán Birodalom jelentékeny részét érintették a pestisek a kora újkor folyamán,²⁴ akkor az a Magyar Királyságban is megjelent.²⁵ Szintén fontos kiemelni, hogy kifejezetten ritkák az olyan évek, amelyekből nem ismerünk a misszilisekből származó pestis-émlítést. Azaz néhány fontos kivételtől eltekintve

²⁰ Green, M. H.: The Four Black Deaths i. m.

²¹ Melegb A.: Kiskunhalas népesedéstörténete i. m. 44., 48.

²² Schultheiss [sic!] Emil – Tardy Lajos: Short History of Epidemics in Hungary until the Great Cholera Epidemic of 1831. Centaurus 11. (1966) 279–301.; Óri P.: A pestisjárványok demográfiai következményei i. m. 119–120.

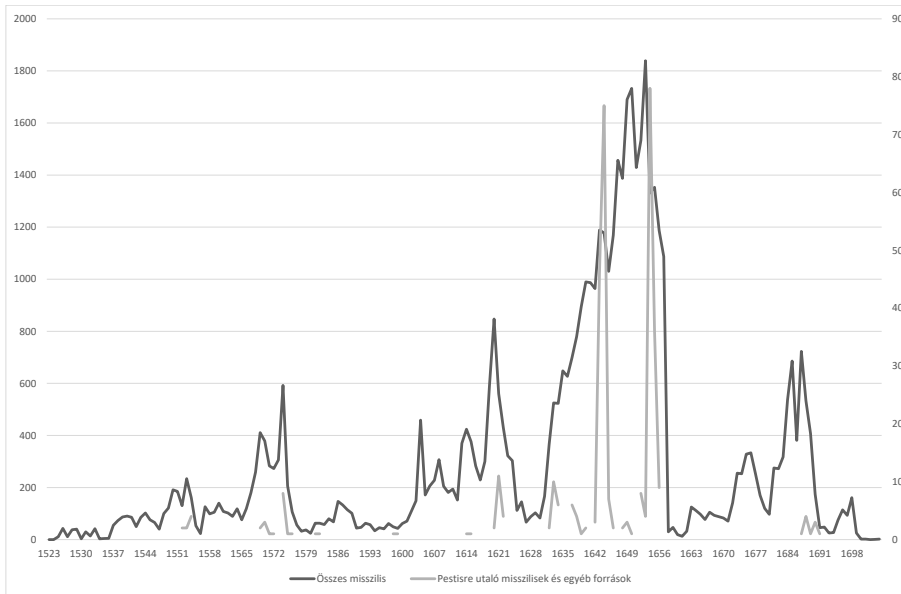
²³ Uo, 119–120.

²⁴ Nükhet Varlik: Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347–1600. New York 2015.; Parker, G.: Global Crisis i. m. 185–210. passim.

²⁵ Edward A. Eckert: The Retreat of Plague from Central Europe, 1640–1720: A Geomedical Approach. Bulletin of the History of Medicine 74. (2000) 1–28.

a pestisre vonatkozó adatok erősen korrelálnak a fennmaradt misszilisek számával. (1. ábra) Azaz az olyan években, amelyekből nagyszámú levél maradt fenn, kevés esetben fordul elő, hogy egyáltalán ne esne szó a misszilisekben a pestis jelenlétéről.

1. ábra A fennmaradt Batthyány-misszilisek évi megoszlása és a pestis említése

Ez azt jelenti, hogy a pestis jelenléte semmiképpen sem volt anomáliának nevezhető, az rendre érintette az uradalomrendszer szinte minden települését a vizsgált periódusban. Azt, hogy a pestis a jelzett időszakban inkább „várt” jelenség volt, mintsem kivétel az uradalomrendszer településein, jól mutatja, hogy az egyes uradalmakat igazgató tisztartók (*provizorok*) nem egyszer arról is hírt adtak, ha éppen a járvány után voltak,²⁶ vagy ha nem dűlt a pestis az általuk igazgított birtoktesten.²⁷ Elvértve fordul elő, hogy a pestist valamilyen váratlan, isteni csapásként értelmezték volna a birtokokon tevékenykedő levélíró tisztviselők. Az egyetlen általam talált levél, amely hasonlóra utal, a Dobra-rakicsányi kettős uradalom utóbbi településén szolgáló számtartó, Lippich Ferencé: „Isten üzent, felsége az ő ostorát reánk bocsátotta a pestist.”²⁸ Egy hasonlóan gyakori eseményt

²⁶ Például: MNL OL P 1314 Nr. 32 401., 25 414., 25 421., 40 461, 30 493.; (Iványi: 54. sz.), 29 459 (Iványi: 303. sz.), 15 033., 16 195.

²⁷ MNL OL P 1314 Nr. 14 963. (1633. dec. 7.), Nr. 108 294, illetve MNL OL P 1314 Nr. 33 266. (Iványi: 380. sz. – utóbbi misszilis 1690-ből származik), 30 490. (Iványi: 52. sz.)

²⁸ MNL OL P 1314 Nr. 29414. (1645. júl. 3.)

ritkán asszociáltak isten büntetésével, hiszen mind Lippich, mind más kortársak számára inkább tűnt a hétköznapiok ijesztő valóságának. A betegség 17. századi állandó európai jelenlétét a régióban nemcsak a misszilisek és más írott források, hanem az újabb archaeogenetikai vizsgálatok is megerősíteni látszanak. A pestis ezen vizsgálatok alapján sem bizonyos időszakonként visszatérő jelenségként kell értékelnünk, hanem egy állandóan jelen lévő, bizonyos időszakokban lappangó betegségként.²⁹

A misszilisek által legjobban képviselt időszak Batthyány I. Ádám földesurasa (1632–1659) idejére esett. Az ő erősen központosított és jelentős adminisztrációt igénylő igazgatási elképzelése megkövetelte, hogy a gazdaság és a helyi társadalom szempontjából fontos, minden apró-cseprőnek tűnő eseményről is tájékozottassák őt.³⁰ Ebben a pestis is magától értetődően benne foglaltatott, hisz mind a helyi gazdaság, mind a birtokkomplexum gazdaságára komolyan hathatott egy-egy nagyobb járvány. A betegség jelentőségét egy hasonló nagybirtok életében jól jelzi, hogy nem sokkal azt követően, hogy Batthyány Ádám átveszi a birtokkomplexum igazgatását, kibocsát újvári tiszttartója számára egy pestis-rendtartást, amelyben a városba való ki- és bejárás feletti teljes kontrollt tartja leginkább szem előtt.³¹ Ennek része az is, hogy amennyiben a pestis felüti a fejét egy-egy településen, minden eszközzel igyekezzenek megakadályozni annak továbbterjedését, megbénítva ezzel akár egy uradalom vagy a teljes birtokkomplexum működését. Ehhez egyfelől kontroll alatt kellett tartani a lakosságot, azaz tudni kellett, ha valahol megjelent a betegség, másfelől ellenőrizni kellett a birtokok településeire való ki- és belépéseket is. Mindkét probléma megjelenik a vizsgált misszilisekben. Batthyány Ádám állandó beszámolót kért a tiszttartóktól a pestis jelenlétéről egy-egy uradalomban, és több olyan misszilisünk is van, amely arra utal, hogy a jelentést illetően nem mindig bízott meg a tiszttartókban, igyekezett más alkalmazottaitól is információhoz jutni. A következőkben a körmendi uradalom (és más fent említett) misszilisek segítségével arra keresem a választ, hogy ha nem sikerült a járványt elkerülni, milyen intézkedéseket tettek a Batthyányakhoz tartozó egyes településeken.

²⁹ Lisa Seifert et al.: Genotyping *Yersinia Pestis* in Historical Plague: Evidence for Long-Term Persistence of *Y. Pestis* in Europe from the 14th to the 17th Century. PLoS [Public Library of Science] ONE 11. (2016) 1. sz. (<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0145194>, letöltés 2021. aug. 22.).

³⁰ Bán Péter: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. Agrártörténeti Szemle 19. (1977) 24–71.; Koltai A.: Batthyány Ádám i. m.; Póka Ágnes: A Batthyány-birtokkomplexum igazgatása Batthyány Ádám alatt (1632–1659). In: Tanulmányok Badacsonyból. A Fiatal Levéltárosok Egyesületének konferenciája, Badacsony, 2010. július 9–10. Szerk. Mihalik Béla Vilmos – Zarnóczki Áron. Bp. 2011. 44–61.; Vadas A.: Egy határfolyó környezettörténete i. m.

³¹ Iványi: 70. sz.

Körmenden elsősorban a polgári adminisztráció vezetői, a tisztartók szolgáltak a pestisre vonatkozó információkkal, de előfordul az is, hogy számtartók, vajdák írtak ez ügyben, illetve a városban szolgáló alkapitányok jelentettek a járványról. A körmendi tisztartók általában a napi temetésekről számoltak be a földesúrnak saját városuk, valamint az uradalom egyéb településeinek halálozásaira is kitérve. A napi halálozások esetében rendre külön számolnak be arról, hogy idős, fiatal, netán csecsemő hunyt el pestisben.³² Ha többen haltak meg a szokásosnál, Batthyányt külön értesítették, hogy valóban valamilyen járvány alakult ki, de az nem pestis volt. Így tett Kelemen György körmendi gyalogvajda is, amikor három gyermek is meghalt egy héten a körmendi várban, de halálukat véleménye szerint más okozhatta, mert épp nem volt pestis az uradalomban.³³ Tekintve, hogy 1655 nyaráról van szó a jelentésben, nem elképzelhetetlen, hogy mégiscsak pestis lehetett, hisz a megelőző hetekben több levél is említette a betegség jelenlétét akár Körmenden, akár az uradalom más településein.³⁴ Miután a pestis megjelenése esetében zár alá helyezték az adott házat, és a lehetőségekhez mérten magukat a településeket is, a betegségben érintettek családtagjai rendre igyekeztek letagadni, hogy az adott halálesetet pestis okozhatta. Erre szolgált példát egy 1645. évi eset: „A várbeli pallérnak a gyermeke előbb meghalt, eltagadták, hogy nem affélében halt volna meg, csakhamar azután a kőműves palléron rajta szökve [a pestis] meghalt, mindjárt ezután a feleségét és a gyermekét elküldtem és beszegeztem a házát, és nem tudom miképpen akadt Rohoncra a felesége, ismét gyermeke abban halt.”³⁵ De nemcsak a fertőzöttek házukba való bezárására szolgált számos további példát a Batthyány misszilisanyag, hanem az adott településről való eltávolításukra is. 1623. július 4-én kelt levelében Marusics Mátyás újvári fővárnagy arról számolt be Batthyány Ferencnek, hogy az újvári uradalomban található Zsámándon (Reinersdorf, Ausztria, ma Heiligenbrunn része) pestises beteget találtak, akit parancsára kitétek a településről, vagy egy bizonyos Zöld-hegyre vagy az erdőbe küldték el,³⁶ és néhány héttel később, augusztus 15-én hasonlóan cselekedtek egy dobrafalvi (Dobersdorf, Ausztria, ma Rudersdorf része) pestises beteg esetében is.³⁷

Batthyány II. Ferenc és fia, Ádám, valamint a család más tagjai is láthatóan igyekeztek, hogy kontrollálják a birtokokra érkezőket, különösen a fertőzött

³² Például: MNL OL P 1314 Nr. 13 157. (Iványi: 252. sz.), 15 997. (Iványi: 81. sz.)

³³ MNL OL P 1314 Nr. 25 414. (1655. júl. 31.)

³⁴ MNL OL P 1314 Nr. 13 158 (Iványi: 252. sz.), Nr. 45 126. (Iványi: 251. sz.), Nr. 13 159. (Iványi: 254. sz.)

³⁵ MNL OL P 1314 Nr. 21 809. (Iványi: 172. sz.)

³⁶ MNL OL P 1314 Nr. 30 524. (Iványi: 58. sz.)

³⁷ MNL OL P 1314 Nr. 30 529. (Iványi: 59. sz.)

területről jövőket. A Dalmáciában és Itáliában a 14. század utolsó negyedében már jól ismert karantén intézményét a 16. században a Batthyányak is alkalmazták. 1555-ben Batthyány I. Ferenc például csak egy sajátos karanténidőszak eltöltésével engedélyezte az éppen Toronyban (Podturen, ma Horvátország) tartózkodó unokaöccsének és feleségének, Svetkovics Erzsébetnek, hogy a fertőzött Muraköz vidékéről Újvárra,³⁸ a család egyik központi rezidenciájára menjenek, ahol maga Ferenc is lakott ezekben a hónapokban.³⁹ A levél két fontos elemére érdemes kitérni. Az egyik, hogy Ferenc nem adott engedélyt, hogy szolgálók nagy részét magukkal hozzák, másodsorban figyelmeztette unokaöccsét: bár át-költözhetnek Újvárra, nem engedi be őket rögtön a várba, hanem néhány hétig a kertben kell lakniuk.⁴⁰

Nemcsak Batthyány Kristóf esetében találkozunk azzal a törekvéssel, hogy távol tartsa magát a pestises területektől. 1557-ben Kanizsai Orsolya kisfiával Sárvárról a kevésbé frekvenciált Szentmiklóstra (Fertőszentmiklós) ment, ahol a Nádasdyaknak ekkoriban csak egy apró udvarháza állt.⁴¹ Az 1568. évi megbetegedések idején Batthyány I. Ferenc felesége, Svetkovics Katalin írta egy levelében: „magam is bujdosóban vagyok a halál elől, ím Bécsbe megyek”.⁴² Amikor 1638-ban a pestis megjelent Rohoncon (Rechnitz, ma Ausztria), Batthyány Ádám a birtok másik központjába, Szalónakra (Stadtschlaining, ma Ausztria) költöztette családját. Ez azonban csak félmegoldást jelenthetett, hiszen ez utóbbi sem volt mentes a pestistől. Lobkovicz Poppel Éva, Battyány Ádám édesanyja ennek kapcsán azt javasolta, hogy fia távolabbi, kisebb rezidenciát válasszon a pestis elkerülése érdekében.⁴³ A 16–17. században főképp a távolságban látták a betegség elől való megmenekülés esélyét, hiszen a romlott levegőtől így lehetett távol maradni, mégis – mint arra Tóth G. Péter is rámutatott – részben teológiai okokból a helyben maradás is megjelent a korabeli gondolkodásban.⁴⁴

Nemcsak a fertőzött helyről érkező személyek, hanem a tárgyak maguk is potenciális veszélyforrást jelentettek a Batthyányak szemében. A birtokaikon

³⁸ *Iványi B.*: Részletek a magyarországi i. m. 66–67.

³⁹ A család rezidenciáira lásd *Koltai A.*: Batthyány Ádám i. m.

⁴⁰ MNL OL P 1314. Nr. 3710. (Iványi: 10. sz.)

⁴¹ MNL OL E 185 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, A Nádasdy család levéltára. Sennyei Ferenc levele Nádasdy Tamásnak, 1557. jún. 14. (MNL OL X 1713.) Vö. *Horváth László*: A Nádasdy földesurak (fertőszentmiklósi inscripció leveleiről. *Soproni Szemle* 56. (2002) 242.

⁴² Például: MNL OL P 1314 Nr. 3946. (Iványi: 16. sz.)

⁴³ MNL OL P 1314. Nr. 38 079. (1639. [!] máj. 8.). Kiadása: *Kincses Katalin Mária*: „Im küttem én orvosságot.” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. (Régi Magyar Történelmi Források 3.) Bp. 1993. 50. sz. Vö. *Koltai A.*: Batthyány Ádám i. m. 237. (Mind Kincses, mind Koltai 1638-ra datálja a levelet.)

⁴⁴ *Tóth G. P.*: Félelem és rettegés i. m. 377–378. Vö. *Bolyki János*: Komáromi Csipkés György: Pestis Pestise (1664). Orvostörténeti Közlemények 86. (1978) 4. sz. 87–89.

ennek megfelelően a személyek és a tárgyak mozgását egyaránt igyekeztek minimalizálni a pestises időszakokban. A körmendi misszilisek többször utalnak arra, hogy vagy az uradalomban jelenlévő pestis, vagy a szállítás végcélján jelen lévő járvány miatt nem mozgatták az árut. A levelek alapján úgy tűnik, hogy a körmendi uradalomban a sóot az oszmánoktól szerezték be a 17. század közepén.⁴⁵ Az 1655. évi járvány idején Falusy György, az uradalom tiszttartója kéri a földesurat, Batthyány Ádámot, hogy ne engedje a sószállítást a Hódoltság felől, mert pestises helyről hoznák azt, és Körmend környékén már egyébként is jelen van a járvány.⁴⁶

Poppel Éva másik fiának, Ádámnak szóló levelében arról ír, hogy Batthyány egyik rohonci familiárisának a lánya meghalt Sopronban, és a felesége odament a pestissel fertőzött városba, hogy elhozza elhunyt lányának csomagjait, ezért legyen résen, mert „olyannal a mirigyet is hamar elhozhatja az ember magával”.⁴⁷ Ugyanakkor a korszak a ragályfogó tárgyaknál nagyobb jelentőséget tulajdonított a fertőzött levegőnek – ez a nézet Gerdákovics Mátyás körmendi tiszttartó egy levelében is megjelent, miszerint a körmendi várban lakók „egészséges *ayerben* vannak”.⁴⁸

Ugyanakkor a gazdaság működésének biztosítása érdekében tárgyak és személyek esetében kivételeket tettek a Batthyány családtagok, még a legszigorúbbnak tűnő Ádám is. Sankó Boldizsár kiskomári (Zalakomár) hadnagy így panaszkodik ennek kapcsán: „a vén bulya [?] egy hete itt lakik nálam, noha pestises országból való, mindazonáltal úgy veszem eszemben, elkél a pénzük Magyarországon. [...] Azok a pestises emberek, ha eljönnek, tudom, hogy idejönnek, de [ne]hogy én is őmiattuk kitiltott legyek Újvárról, én inkább házamhoz sem bocsátom őket.”⁴⁹ Nem derül ki, hogy Sankó kinek a Kiskomárra érkezésével kapcsolatban fejezte ki aggályait 1644 szeptemberében Batthyány Ádámnak, de a levél abból a szempontból mindenképp érdekes, hogy miképp Batthyány Kristóf esetében kivételt tett Batthyány Ferenc a 16. század közepén, úgy egy évszázaddal később is hasonló engedményeket adtak. Ami itt külön megjegyzést érdemel: 1644 szeptemberében nemcsak a Magyar Királyságon kívül volt jelen számos helyen a pestis, hanem a Batthyány uradalomrendszerben is éppen a két legnagyobb, 17. század első felében lejátszódott járvány egyike zajlott (erről lásd alább), azaz feltehetőleg

⁴⁵ MNL OL P 1314 Nr. 13 173–131 74., 13 176.

⁴⁶ MNL OL P 1314 Nr. 13 173.

⁴⁷ MNL OL P 1314 Nr. 38 003. (Iványi: 62. sz.). Lásd erre *Tóth G. P.: Félelem és rettegés* i. m. 374–375.

⁴⁸ MNL OL P 1314 Nr. 16 184. (Iványi 103. sz. Kiemelés tőlem – V. A.)

⁴⁹ MNL OL P 1314 Nr. 41 069.

nemcsak a távolról érkezettek, hanem szinte bármely területről jött idegenek potenciális veszélyforrást jelenthettek.⁵⁰

A fentiek arra engednek következtetni, hogy a pestis kezeléséről és a betegség terjedésének megállításáról határozott elképzelések voltak. Kulcsjelentőséget tulajdonítottak a prevenciónak, azaz a Batthyányak azt próbálták mindenképpen elérni, hogy ha meg is jelent a birtokkomplexum egy településén a betegség, az tovább már ne terjedhessen. Ez azért tűnt nehéz feladatnak, mert már részben II. Ferenc idején is, de különösen I. Ádám földesurasága alatt az uradalomban erősen integrált módon működött a gazdálkodás, azaz az egyes uradalmak szintjén sem törekedtek az önellátásra.⁵¹ Az 1634. évi instrukció és részben a misszilisek alapján egy másik cél is kirajzolódni látszik, amelyre a két nagy járvány kapcsán még kitérünk, ez pedig a pestis idején használt családi rezidenciának, illetve az annak otthont adó településnek a megvédése volt. Ádám két rezidenciát, Újvárt és Rohoncot használta a leggyakrabban. Közülük az utóbbit preferálta,⁵² részben épp a pestis miatt töltött hosszabb időt a jobban izolálható Újváron. Ez történt a két alább tárgyalt járványos időszak közül az első idején, 1644-ben. Furcsa tehát, hogy a század legerősebb pestisjárványának hónapjaiban nemcsak, hogy Rohoncon tartózkodott, de 1655 augusztusában lakodalmat tartott, feleségül véve elhunyt első felesége (Formentini Auróra) egyik udvarhölgyét, Wittmann Katalint.⁵³ Ez annál is inkább meglepő, mert már az első magyarországi pestisstraktátusok is kitértek arra, hogy esküvőt és temetést ne, vagy csak zárt körben rendezzenek.⁵⁴

Batthyány I. Ádám esküvője alkalmával – talán a választottja iránt érzett szerelemtől elvakultan – valóban nem tett meg mindent a pestis elkerüléséért. Pedig általában konzekvens szabályrendszert alkalmazott a birtokkomplexuma területén, és ennek alapjai már II. Ferenc idején megvoltak. Bár a misszilisek, mint arra már utaltunk, átlagosan két évente jelzik a pestis jelenlétét az egyes uradalmakban, két pestises időszak mindenképpen kitüntetett figyelmet érdemel.

Két nagy nyugat-dunántúli pestisjárvány

A vizsgált időszak két legnagyobb járványa 1644–1645-ben, valamint 1655–1656-ban játszódott le. Az idézett misszilisek közül számos ezen két időszak valamelyikében keletkezett, hiszen a gazdasági és egyéb, a pestis által megkövetelt

⁵⁰ A veszélyérzetre és a félelemre: *Tóth G. P.*: Félelem és rettegés i. m.

⁵¹ Erre részletesebben lásd *Zimányi Vera*: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp. 1968.; *Bán Péter*: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere i. m. 71.; *Koltai A.*: Batthyány Ádám i. m. passim.

⁵² A rezidenciákra lásd uo. 164–238.

⁵³ Uo. 465–468.

⁵⁴ Erre lásd Szende Katalin és Gecser Ottó tanulmányát ebben a lapszámban.

intézkedések leginkább ekkor születtek. A két nagy járvány egyike sem volt elszigetelt jelenség: a Batthyány uradalomrendszer mellett a Magyar Királyság és Erdély, illetve Európa bizonyos részein szintén feljegyeztek ekkortájt nagyobb megbetegedés-hullámokat.

Az 1640-es években az eddigi kutatások az európai pestisjárvány-gócponatok csökkenését mutatták ki.⁵⁵ Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lettek volna a betegség által érintett területek. A kutatás két nagyobb pestisgócpontról tud az 1640-es években: egyfelől Angliában és Skóciában, másfelől – és ez jelen írás szempontjából sokkal fontosabbnak tűnik – Szászország területén.⁵⁶ Itt 1640 és 1644 között zajlott le egy jelentősebb megbetegedési hullám. A betegség 1642-ben megjelent a cseh területeken is, majd 1644-ben és 1645-ben Bécsben és szerte Alsó-Ausztriában. Ez a közép-európai megbetegedés-hullám számos okból lehetett a Kárpát-medencei 1644–1645. évi pestisjárvány fészke, hiszen erős gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok álltak fenn ezen területek és a Magyar Királyság között. Másfelől a harmincéves háború ismétlődő hadjáratai rendre érintettek pestis által fertőzött területeket, így ha I. Rákóczi György 1644. évi hadjárata⁵⁷ idején már volt is pestis a magyarországi városokban, valamint az erdélyi hadban,⁵⁸ egészen bizonyos, hogy a csapatmozgások még inkább hozzájárultak a járvány kiterjedéséhez. (Ez bizonyos városok esetében konkrétan ki is mutatható.)⁵⁹

A járvány 1644 nyarán jelent meg Magyarországon, és 1645 végéig folyamatosan értesülünk lefolyásáról a Batthyány-misszilisekből és egyéb forrásokból egyaránt. Misszilisek mellett kortárs krónikák és más kútfők Sopronból,⁶⁰

⁵⁵ *Eckert, E. A.*: The Retreat of Plague i. m.

⁵⁶ Az angliai és skóciai járványra lásd: *Paul Slack*: The Impact of Plague in Tudor and Stuart England. Oxford 1990.; *Scottish Population History from the 17th Century to the 1930s*. Ed. Michael W. Flinn. Cambridge 1977. 133–149.; *Susan Scott – Christopher J. Duncan*: Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations. Cambridge 2001. 248–250.; Németalföldre lásd *Daniel R. Curtis*: Was Plague an Exclusively Urban Phenomenon? Plague Mortality in the Seventeenth-Century Low Countries. *Journal of Interdisciplinary History* 47. (2016) 2. sz. 139–170. Szászországra lásd *Eckert, E. A.*: The Retreat of Plague i. m. 5–8.

⁵⁷ *Czigány István*: I. Rákóczi György erdélyi fejedelem királyellenes hadjárata a harmincéves háborúban (1644–1645). *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae* 44. (2017) 75–96.

⁵⁸ Például *Tóth István György*: A remeterend vándormisszionáriusa: Vanoviczi János, az első pálos misszionárius levelei, 1642–1677. *Levéltári Közlemények* 72. (2001) 1–2. sz. 203.

⁵⁹ Vö. *Hetyéssy István*: Sopron vármegye 1646. évi tisztújító közgyűlésének előzményei és Nádasdy Ferenc. *Soproni Szemle* 25. (1971) 269.; *Kádár Zsófia*: Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671). *Századok* 148. (2014) 1262. Általában a harmincéves háborúra és a járvány terjedésére: *Quentin Outram*: The Socio-Economic Relations of Warfare and the Military Mortality Crises of the Thirty Years' War. *Medical History* 45. (2001) 2. sz. 174–180.

⁶⁰ A Petz János Gottliebnek tulajdonított XVII. századi soproni krónika. Szerk. Dominkovitsné Szakács Anita. (Sopron Város Történeti Forrásai C sorozat 6.) Sopron 2008. 69–70. (62.), illetve magyar fordítása uo. 146–147.; Payr György és Payr Mihály krónikája 1584–1700. Közléadája Heimler Károly. (Soproni krónikák 2.) Sopron 1942. 32.

Pozsonyból,⁶¹ Győr vármegyéből,⁶² a Szepességből és Felső-Magyarország más részeiből,⁶³ valamint Erdélyből⁶⁴ egyaránt beszámolnak a pestis jelenlétéről.⁶⁵ Úgy tűnik tehát, hogy szinte az egész Magyar Királyságot és Erdélyt érintette valamilyen formában e két évben a járvány. A betegség terjedésére nézve a forrásanyag azonban csak kevés támpontot ad. A birtokkomplexum területén júniusban jelent meg a betegség, ekkoriban számolnak be róla először az ország más területeiről származó források is. Ugyanakkor feltétlenül említést érdemel a járvány elhúzódása a Batthyány-birtokon. Eltérően attól, amit a nagy pestisjárvány idején a nyugat-európai források megörökítettek, a betegség nem múlt el, hanem hosszan jelen volt az egyes birtoktesteken. Például körmendi eseteket említenek a misszilisek 1644 júliusától (az uradalom egy kisebb településén, Berkifalun már júniustól) 1645 februáráig, márciusban utal rá egy levél, hogy megszűnt a pestis. Az uradalomrendszer többi települése is hasonló helyzetben volt, azaz rendre találkozunk azzal, hogy öt-hét hónapig is vannak pestises esetek egy-egy településen. 1644-ben Újvárt ugyanakkor többé-kevésbé sikerült megvédeni a járványtól, mindössze egy rövid időszakban, novemberben jelentettek esetet Batthyány Ádámnak. Ez azért lehet fontos, mert mint arra már utaltunk, Batthyány és családja ebben az időben leggyakrabban éppen az újvári várban tartózkodott.⁶⁶ E választásban bizonyosan szerepet játszott, hogy a vár jól védhető és a településtől erősen izolált volt, ami éppúgy segített Rákóczi György hadjárata, mint a járvány esetében, és annak ellenére sikerült megvédeni a várat a pestistől, hogy maga az uradalom 1645-ben erősen ki volt téve a betegség terjedésének. Ez utóbbit onnan tudjuk, hogy egy ebben az évben készült feljegyzés, amely listázta a településeket, ahol megjelent a pestis, egy tucat települést sorolt fel az újvári tartományban.⁶⁷

⁶¹ Például: *Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály élete és munkái*. XVII. századi magyar író. Korrajz a hitujítás idejéből. Bp. 1875. 685.; *Tóth István György: Galántáról Japánba. Olasz misszionáriusok a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. Századok* 135. (2001) 819.; MNL OL P 1314 Nr. 35 332. (Iványi: 104. sz. [helytelen, július 20-ai datálással]).

⁶² Gróf Eszterházy Miklós nádor levelei. Közli Ráth Károly. *Magyar Történelmi Tár* 1. sorozat 8. (1861) 198–199. 181. sz.

⁶³ Hain Gáspár lőcsei krónikája I. Kiad. Bal Jeromos – Förster Jenő – Kauffmann Aurél. Lőcse 1910. 207. (kiemeli Eperjest és Kassát); *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. 1644. sept. – 1645. jan. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 816–817. 12. sz. (Besztercebánya).

⁶⁴ Haller Gábor naplója 1630–1644. Közli Benkő József. (Erdélyi Történelmi Adatok IV.) Kolozsvár 1862. 93–94., 97. (konkrétan nem jelenik meg a pestis, csak a nagy halálozás); *Georg Krauss: Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers I. 1608–1665*. (Fontes Rerum Austriacarum. Erste Abteilung, Scriptorum III.) Wien 1862. 157. (egész Magyarországra és Erdélyre, majd Sziléziára és Lengyelországra vonatkoztatva a pestist).

⁶⁵ Egyéb adatokra lásd *Magyary-Kossa Gy.: Magyar orvosi emlékek* III. i. m. 360–362.

⁶⁶ MNL OL P 1314 Nr. 22 558., 20 124. (Iványi 137–138. sz.). Vö. *Koltai A.: Batthyány Ádám* i. m. 234–235.

⁶⁷ Iványi 215. sz.

Hasonlóan az 1644–1645. évihez, az 1650-es évek közepén bekövetkezett másik jelentősebb pestisjárvány eddig szintén kevés kutatói figyelmet kapott nemcsak a Magyar Királyság,⁶⁸ hanem általában Közép-Európa esetében is.⁶⁹ A tanulmányban egyetlen kérdésre utalunk az 1655. évi járvány kapcsán, ez pedig annak forrásvidéke, aminek feltérképezése egy fontos, a bevezetőben felvett kérdés megválaszolásában segíthet.

Az uradalomrendszerben 1655 elején jelentkeztek az első pestises települések, illetve számoltak be pestisgyanús betegekről a tisztartók, majd május és a következő év tavasza között szinte mindenütt hosszabb-rövidebb ideig jelen volt a betegség. 1655-ben Batthyány Ádám részt vett a pozsonyi országgyűlésen, de az év nagyobb részét – beleértve fent említett esküvőjének időszakát – nagyrészt Rohoncon töltötte, ahol a korábban Újvárról ismert belépési korlátozásokat léptették életbe.⁷⁰ A betegség 1655 közepén már bizonyosan jelen volt az osztrák területeken is, ennek megfelelően az innen érkezők is potenciális fertőzésveszélyt jelentettek, mégis a Hódoltság felől érkezőkben – így a rabokban – látták a legnagyobb kockázatot.

Több misszilisben is megjelenik 1655 folyamán, hogy korlátozták a keresztény rabok mozgását is, akik a saját megváltásuk összegét igyekeztek összegyűjteni a járvány idején is. Ljubánovics György rohongi sáfár például két levelet küldött erről Batthyáynak az 1655-ös járvány idején. Az elsőben így ír: „Azt is meghagytam, hogy ha keresztény vagy török rab jönne, hír nélkül ne bocsátsák be, mert legjobban [attól] tartok, hogy azok a leghamarabb behozzák a pestist”,⁷¹ majd a másodikban: „Az minemű rab most megjött Nagyságos uram, noha ott nem halnak, ahol járt, de a többi közzé nem bocsátottam, hanem a horvát városban egy pajtába küldtem a sáfár urammal egyetértve.”⁷² Részben érthető volt az aggodalom a rabokat illetően, akik válogatás nélkül járták a településeket, ami a betegség potenciális hordozójává tette őket.

Ljubánovics feltételezése, miszerint a pestis az oszmán területek felől érkezett, mindenképpen érdekes, mert szemben a korábbival, ezen járványszakas

⁶⁸ *Granasztói György*: Becslés Sopron XVI–XVII. századi lélekszámára. *Történelmi Szemle* 13. (1970) 311–312.; *D. Szakács Anita*: Az 1650-es évek pestisjárványai Sopronban. *Soproni Szemle* 67. (2013) 246–251.

⁶⁹ A Mediterráneum e téren sokkal jobban feldolgozott. Lásd Ibériára: *Jesús Maiso González*: La peste aragonesa de 1648 a 1654. Zaragoza 1982.; Itáliára: *I. Fusco*: La peste del 1656–58 nel Regno di Napoli: diffusione e mortalità. *Popolazione e storia* 10. (2009) 115–138.; La peste a Roma (1656–1657). Ed. Irene Fosi. Roma 2007.; *Guido Alfani*: Plague in Seventeenth-Century Europe and the Decline of Italy: an Epidemiological Hypothesis. *European Review of Economic History* 17. (2013) 408–430.; Közép-Európára: *Eckert, E. A.*: The Retreat of Plague i. m. 9–11.

⁷⁰ MNL OL P 1314 Nr. 29 724. (Iványi: 269. sz.)

⁷¹ MNL OL P 1314 Nr. 29 730. (Iványi: 276. sz.)

⁷² MNL OL P 1314 Nr. 200 52. (Iványi: 278. sz.)

esetében kevésbé azonosítható a terjedés útvonala. Az 1650-es évek első felében ugyanis a Kárpát-medence körül szinte minden területen jelen volt a járvány. A Balkán-félsziget oszmánok által uralt területein már az 1650-es évek elején voltak pestises megbetegedések,⁷³ de szintúgy jelentkeztek a Kárpát-medencétől keletre, Podóliában és Lemberg (Lviv, ma Ukrajna) városában.⁷⁴ 1652–1653-ban a Lengyel Királyság számos területén úgyszintén megjelent a pestis, beleértve Krakkót és a Magyar Királysággal a legszorosabb kereskedelmi kapcsolatokat fenntartó Sziléziát és Kis-Lengyelországot.⁷⁵ 1652–1653-ban Nyugat-Európa több területén is felütötte fejét a betegség; Németalföldön kisebb demográfiai krízis alakult ki, ugyanakkor sem a Német–római Birodalomban, sem Angliában, sem a Francia Királyságban nem játszódtott le ekkoriban nagyobb pestisjárvány.⁷⁶ Az itt felsorolt gócpontok egymástól látszólag távol helyezkedtek el, és a járvány mozgását sokkal kevésbé lehet nyomon követni, mint az 1644. évi pestisjárvány megjelenésekor. Ez egyben felveti azt a korábban már érintett kérdést, hogy vajon mennyiben beszélhetünk a pestis egy-egy – akár Európán kívüli – gócpontból való újra és újra elterjedéséről a kora újkor folyamán. Az 1650-es évek közepi sokközpontú járvány inkább arra enged következtetni, hogy ekkor egy vagy több európai rezervoár (gyűjtőhely) szolgált a baktérium fészkeül.⁷⁷

Mi állhat a két nagy 17. századi Kárpát-medencei pestisjárvány hátterében?

Az utóbbi években növekvő hangsúlyt fektettek a kutatók a pestis és környezeti összefüggései vizsgálatára. Újabb kutatások szerint⁷⁸ egy adott terület növénytakarója, valamint az azt fogyasztó rágcsálópopuláció fontos tényező a betegség terjedésében, hiszen részben a rágcsálók szőrében megbújó bolhák, esetleg más paraziták szállíthatták a pestis baktériumot. A nagyobb járványok kialakulását

⁷³ *Yaron Ayalon*: Natural Disasters in the Ottoman Empire Plague, Famine, and Other Misfortunes. Cambridge 2015. 72., 87. A járvány hódoltsági jelenlétére lásd a Budára vonatkozó napi 180 fős, nyilvánvalóan túlzó halálozási adatot: MNL OL P 1314 Nr. 44 953. (Iványi: 286. sz.)

⁷⁴ *Eckert, E. A.*: The Retreat of Plague i. m. 9–11.

⁷⁵ *Andrzej Wyrobisz*: Misericordia pestis tempore. Attitudes and Behaviour During Pestilences in Early Modern Poland (16th–18th Centuries). Acta Poloniae Historica 81. (2000) 165–181.; *Karpiński, A.*: Walce z niewidzialnym wrogiem i. m.

⁷⁶ *Curtis, D. R.*: Was Plague an Exclusively Urban Phenomenon i. m. 145., 148–150. Vö. *Eckert, E. A.*: The Retreat of Plague i. m. 9–11. részben eltérő adatait.

⁷⁷ *Siefert, L. et al.*: Genotyping Yersinia pestis i. m. Ezt feltételezi a magyarországi adatok alapján Faragó Tamás is munkájában: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. Történeti demográfiai évkönyv 6. (2005) 46.

⁷⁸ *Campbell, B.*: The Great Transition i. m. 235–240.; *Philip Slavin*: Death by the Lake: Mortality Crisis in Early Fourteenth-Century Central Asia. Journal of Interdisciplinary History 50. (2019) 2. sz. 70–73.

általában két tényezővel kapcsolják össze: 1. a rágcsálók elszaporodásával, amely értelemszerűen a bolhák és a baktérium életterének növekedését is segítette, 2. egy olyan környezetváltozással, amely arra kényszerítette a hordozószervezeteket, hogy korábbi élőhelyükről elvándoroljanak. Ez gyakorta a klíma viszonylag gyors változásával állt összefüggésben. Ez a pestis terjedése szempontjából mást jelent a Mediterráneumban, és mást a kontinens csapadékosabb, az Alpoktól északra eső területein. Közép-Európa és a Kárpát-medence vonatkozásában azonban egyelőre nem ismerjük pontosan, hogy milyen környezeti viszonyok kedveztek a járvány terjedésének. Kiss Andrea az 1500-as évtized közepén aszályos és meleg évekre mutatott rá, amelyeket az 1508–1510 között lejátszódott magyarországi pestis követett. Szemben a megelőző évekkel, ekkor az időjárás hidegebbre és nedvesebbre fordult. Szintén szárazság előzte meg a székelyföldi 1717–1720. évi pestist.⁷⁹ A helyzet annyiban hasonló, hogy 1717 nyara erősen hideg időjárást hozott a régióban, ugyanakkor ez nem bizonyult tartósnak, mert 1718-ban már kifejezetten meleg nyárral számolhatunk Erdélyben.⁸⁰ Ez a hűvösebbé és nedvesebbé váló időjárás ugyanakkor nem minden nagyobb pestisjárvány idején jelenik meg mintázatként. Az 1730-as évek végi, utolsó igazán jelentős Kárpát-medencei pestisjárvány időszaka ugyan hűvösebb nyarakat hozott, de nem volt jelentősebb időjárás-változás, amely valamilyen módon magyarázhatná a pestis terjedését.

A fentebb vizsgált két pestisjárvány időjárási háttéréről, hasonlóan az itt felsorolt néhány esethez, nem tudunk egyértelmű képet alkotni, mert kevésbé vehető össze a két járvány is egymással. Az 1644–1645. évi pandémia idején az általam vizsgált területhez legközelebbi, kőszegi adatokon alapuló klímarekonstrukció szerint az általában a pestis szempontjából kiemelten fontos nyári időszak (május–július) időjárása nem tért el erőteljesebben a környező évektől.⁸¹ Ami az éves átlaghőmérsékletet illeti, az 1643. évihez képest jelentős évi hőmérséklet-növekedéssel számolhatunk 1644-ben, legalábbis a régió (Svájc, mai Németország) esetében ezt sikerült kimutatni.⁸² A német területeken pedig ez a hőmérséklet-növekedés a következő, 1645-ös évben is folytatódott. Ami ugyanakkor szintén említést

⁷⁹ Csáki Á.: Szárazság és pestis i. m.

⁸⁰ E. R. Cook et al.: Old World Megadroughts and Pluvials during the Common Era. *Science Advances* 1. (2015) [Old World Drought Atlas, a továbbiakban: OWDA]. (<https://doi.org/10.1126/sciadv.1500561>, letöltés 2021. aug. 18.)

⁸¹ Andrea Kiss – Rob Wilson – István Bariska: An Experimental 392-Year Documentary-Based Multi Proxy (Vine and Grain) Reconstruction of May–July Temperatures for Kőszeg, West-Hungary. *International Journal of Biometeorology* 55. (2011) 595–611. Az évi adatokat lásd <https://bit.ly/3BiYNcR>, letöltés 2021. aug. 1.

⁸² P. Dobrovolný et al.: Monthly, Seasonal and Annual Temperature Reconstructions for Central Europe Derived from Documentary Evidence and Instrumental Records Since AD 1500. *Climatic Change* 101. (2010) 69–107. A havi, évszakos és éves adatokra lásd <https://bit.ly/3Bj4Q0U>, letöltés 2021. aug. 5.

érdemel, hogy a telek és tavaszok hőmérsékletében az 1643–1644-es időszak jelentős lehűléssel járt. Bár az 1644–1645. évi pestis időjárás viszonyaiban nem tudunk olyan többéves háttérrel kimutatni, mint például az 1508–1510-es pestis esetében sikerült, erősen változékony időjárású időszakról van szó, amely az úgynevezett Maunder Minimum első szakaszát jelezheti.⁸³

Az 1655–1656. évi járvány esetében, legalábbis a Nyugat-Dunántúl területén valamivel markánsabb időjárás-változást látunk, mint az egy évtizeddel korábban lejátszódott pestis idején. A már hivatkozott kőszegi késő tavaszi–kora nyári középhőmérséklet-rekonstrukció erős lehűlést mutatott ki az 1653–1656 közti időszakban.⁸⁴ A 3°C-os hőmérséklet-csökkenés mindenképpen jelentékeny, és nemcsak itt, hanem főképp a májusok esetében a német és svájci területeken is hangsúlyos lehűlést mutattak ki a kutatások.⁸⁵ Ezen két eset alapján nem lehet messzemenő következtetést levonni a pestis Kárpát-medencei vagy akár csak nyugat-dunántúli terjedésének időjárás háttérét illetően, az ugyanakkor megállapítható, ahogyan a korábban hivatkozott járványok többsége esetében is, hogy az erőteljes változások alighanem segítették a betegség terjedését.

Konklúziók

A kora újkori európai hétköznapok egyik megszokott járványos betegsége volt a pestis. Ha a betegség kora újkori megjelenését vizsgáló európai kutatásokból indulnánk ki, azt hihetnénk, hogy a Kárpát-medencét és részben Közép-Európa más területeit jóformán elkerülte, miképpen a középkori nagy pestisjárvány (1347–1352) esetében is feltételezik.⁸⁶ Ez a kép két szempontból is árnyalásra szorul. Egyfelől a fent hivatkozott forrásgyűjtések (Magyary-Kossa, Réthly) már majd egy évszázada rámutattak arra, hogy a Magyar Királyság, Erdély és az Oszmán Birodalom Kárpát-medencei területei esetében is hasonló gyakorisággal látjuk megjelenni a pestist, mint Európa más részein. Az igaz, hogy kevesebb kísérlet történt eddig az egyes esetek feldolgozására – különösen igaz ez a 16–17. századra vonatkozóan –, nagyobb pestis-adatbázisok kiépítésére, illetve a hazai eredmények kommunikációjára a nemzetközi járványtörténeti kutatásokra figyelve. Ennek főképp az lehetett az oka, hogy az anyakönyvi adatokat megelőző

⁸³ *Drew T. Shindell et al.*: Solar Forcing of Regional Climate Change During the Maunder Minimum. *Science* 294. (2001) 5549. sz. 2149–2152.

⁸⁴ *Kiss, A. – Wilson, R. – Bariska, I.*: An Experimental i. m., illetve OWDA.

⁸⁵ *Dobrovolný P. et al.*: Monthly, Seasonal and Annual Temperature i. m.

⁸⁶ *Ulf Büntgen et al.*: Digitizing Historical Plague. *Clinical Infectious Diseases* 55. (2012) 1586–1588.; *V. Atanasiu et al.*: Yersinia. Georeferences for Places of Plague Occurrence in Europe 1347–1600. H. n. 2008. (<https://bit.ly/3vNhhRF>, letöltés 2021. aug. 10.). A nagy pestisjárvány esetében ezt részben árnyalja: *Kiss, A. et al.*: Food Crisis i. m. 119–122.

korszak esetében általában nem feltételezte a kutatás, hogy az egyes pestis-említések összegyűjtésénél több információt szolgáltathatnak a források. Ebből az időszakból is nyerhetünk ugyanakkor képet egy-egy pestisjárvány súlyosságáról, lefolyásáról, amennyiben sikerül bevonni újabb és újabb forráscsoportokat a vizsgálódásba. Ilyenek lehetnek akár a városi tanácsülési jegyzőkönyvek,⁸⁷ akár az e munkában is részletezett magánlevelek.

Csak a Batthyány család levelezésanyagában fennmaradt misszilisekből a 17. század első hatvan esztendejének időszakából csaknem harminc évben rendelkezünk az ország egy kis területén meglévő pestisemlítéssel. Ha ezek egy része nem is pestis – hiszen nem egyszer elszigetelt esetekről volt szó, illetve bizonyos esetekben a kortársak is bizonytalanok voltak a betegséget illetően –, e forrásanyag akkor is lehetővé teszi, hogy a kora újkori közép-európai pestisjárványok jelentőségét jobban megértsük. A nagyszámú adat azt mutatja, hogy a pestis nem egy ritka betegség a kora újkori Kárpát-medencei ember életében, hanem ismerős jelenség, amellyel szemben ekkorra számos formában már védekeztek. (Itt nem térünk ki a gyógyszeres kezelés kérdésére, amely rendre megjelenik a korabeli orvosi irodalomban, és gyakran hivatkoznak rá a Batthyáynak küldött levelek is.⁸⁸) Ugyanakkor a betegséggel szembeni védekezés számos további, a korban elterjedt formája megjelenik a levelekben. A karantént széles körben alkalmazták, hogy a kívülről érkezőket kizárják vagy bizonyos ideig veszteglésre kényszerítsék, illetve hogy a pestistől szenvedőket vagy azokat, akiknek hasonló szimptomáik voltak, elkülönítsék. Igyekeztek korlátozni a vásárokat, illetve próbálták a fertőzöttnek vélt területek piacait elkerülni. Ezek az intézkedések teljes mértékben összhangban voltak a korabeli magyarországi pestistraktátusok által javasolt védekezési módokkal, amelyeknél valójában nem ismert hatékonyabb módot Európa a 19. század végéig.

A nyugat-dunántúli Batthyány uradalomrendszer élénk gazdasági kapcsolatai mellett az 1640-es években a harmincéves háború alatt zajló hadjáratok is fontos tényezői lehetnek annak, hogy a pestis nagyobb területeken fertőzzön, továbbá a gyorsan átalakuló időjárási viszonyok is hathattak a pestis terjedésére. Annak ellenére azonban, hogy a Batthyány-levéltárban fennmaradt forrásanyag az adatok szempontjából gazdag, terjedési útvonalakat, ezáltal a pestis terjedése és az uradalomrendszer integrált gazdálkodása közti közvetlen kapcsolatot nehéz

⁸⁷ Lásd például Sopron esetét: *D. Szakács A.*: Az 1650-es évek pestisjárványai i. m., illetve *Granasztói Gy.*: Becslés Sopron i. m.

⁸⁸ *Rákóczi Katalin*: Tizenöt prédikáció a pestisről. David Reuss prédikációs könyve. Orvostörténeti közlemények 49. (2004) 1–2. sz. 63–76.; *Kis Domokos*: Az erdélyi bujdosók és a pestis Orvostörténeti közlemények 141–144. (1993) 85., 88.; *Csáki Á.*: Szárazság és pestis i. m. 278–279.; *Iványi B.*: Adatok a körmendi levéltárból i. m. 91–92.; *Bobory D.*: Batthyány Boldizsár i. m. 132., 206.

felfedezni, illetve elhamarkodott lenne feltételezni. Annál is inkább, mivel igen esetleges, hogy mikor értesülünk a pestises esetekről, illetve adott településeken rendre vissza-visszatérő jelenségként találkozunk-e a járvánnyal. Ugyanakkor a források révén a kritikus években a pestis elterjedtségére következtethetünk olyan rurális területeken, amelyek korábban fehér foltot jelentettek a pestis megjelenését illetően. Épp e fehér folt miatt tekintett általában a történészszakma a betegségre városi jelenségként.

Lehetséges, hogy sosem fogjuk részleteiben megismerni a késő középkori és kora újkori Kárpát-medencei pestisjárványok demográfiai, gazdasági, társadalmi jelentőségét, és egészen biztosan nem tudjuk még azt sem megmondani, hogy a 17. században a Magyar Királyság vagy Erdély lakosságának mekkora része vált a pestis áldozatává. Ugyanakkor annyi információt össze tudunk gyűjteni a fennmaradt írott forrásanyagból, amennyi segít európai összefüggésbe helyezni a járványt, valamint eldöntheti a kérdést, hogy valóban az egész Kárpát-medencét érintő problémát jelentett-e a pestis a kora újkorban, vagy sem.

THE BATTHYÁNY ESTATE COMPLEX AND THE PLAGUES IN THE FIRST HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY

By András Vadas

SUMMARY

The paper surveys the more noteworthy research done on the plague in recent years that can help us contextualize the early modern plague epidemics in the Carpathian Basin. In relation to the references to the plague in the letter collection of the seventeenth-century Batthyány archives, it addresses two basic issues. First, it explores the early forms of defence against contagious diseases. Second, it reflects, on the basis of an exceptionally rich source material, on a problem that has attracted increasing attention recently. That is, in the context of late medieval and early modern plagues were there waves of epidemics, or was the disease a continuous presence in the region?